
ІСТОРІЯ

УДК 94:[355.01(470+571-651.1:477)»202»:72.025.4(477.51)]
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/80-2-1>

Роман ЛЕХНЮК,
orcid.org/0000-0003-3758-2019
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна) roman.o.lekhniuk@lpnu.ua

Анна СІРИК,
студентка IV курсу
Інституту гуманітарних і соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна) anna.siryk.st.2021@lpnu.ua

**ВІДБУДОВА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ
(НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГОВА) В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ**

У статті на прикладі досвіду міста Чернігова та частини Чернігівської області проаналізовано різні аспекти, пов'язані з процесами реставрації та відновлення культурної спадщини, що зазнали руйнувань і пошкоджень внаслідок російської повномасштабної агресії проти України, а особливо під час масових обстрілів Чернігова наприкінці лютого та в березні 2022 року. Встановлено, що така відбудова є вкрай важливою для розвитку як країни, так і місцевих громад у контексті концепції сталого розвитку. Адже культурна спадщина, як матеріальна, так і нематеріальна, формують національну й локальну ідентичності та сприяють різноплановому розвитку місцевих громад. З огляду на це метою статті було на конкретних прикладах з досвіду Чернігова за 2022–2024 роки простежити стан відновлення культурної спадщини на даний момент, які виникають труднощі в цьому процесі та які є поточні результати з врахуванням концепції сталого розвитку. Ще одним ключовим завданням статті є проаналізувати європейський досвід післявоєнної відбудови. Тут особливо доречним є розгляд досвіду Варшави та Дрездена після Другої світової війни. Складено перелік найважливіших пам'яток міста, що зазнали пошкоджень через обстріли і те, на якому етапі перебуває їх відновлення. Простежено також те, які інструменти – зокрема пожертви, міжнародна співпраця тощо – є ключовими при реставрації об'єктів культурної спадщини. окремо розглянуто європейських досвід відбудови на прикладі Варшави і Дрездена. Визначено, що досвід перебігу відновлень цих зруйнованих у часи Другої світової війни міст є важливим для врахування в сучасному українському контексті. Зокрема коли йдеться про дискусії чи потрібно надавати пам'яткам їх попереднього вигляду, які сенсу для громади мають ті чи інші пам'ятки в зруйнованому й відновленому стані, а також про роль політичних систем у процесі відновлення.

Ключові слова: російсько-українська війна, культурна спадщина, відбудова, Чернігів, Варшава, Дрезден.

Roman LEKHNIUK,
orcid.org/0000-0003-3758-2019
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of History, Museology and Cultural Heritage
Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine) roman.o.lekhniuk@lpnu.ua

Anna SIRYK,
4th Year Student
Institute of the Humanities and Social Sciences of Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine) anna.siryk.st.2021@lpnu.ua

**RECONSTRUCTION OF CULTURAL HERITAGE IN UKRAINE
(ON THE EXAMPE OF CHERNIHIV) IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE
DEVELOPMENT AND EUROPEAN EXPERIENCE**

Using the experience of the city of Chernihiv and part of the Chernihiv region as an example, the article analyzes various aspects related to the processes of restoration of cultural heritage that suffered destruction and damage as a

result of the Russian full-scale aggression against Ukraine, and especially during the mass shelling of Chernihiv at the end of February and in March in 2022. It has been established that such reconstruction is extremely important for the development of both the country and local communities in the context of the concept of sustainable development. After all, cultural heritage, both tangible and intangible, forms national and local identities and contributes to the multifaceted development of local communities. With this in mind, the purpose of the article was to trace the state of restoration of cultural heritage at the moment, what difficulties arise in this process and what are the current results, taking into account the concept of sustainable development, using specific examples from the experience of Chernihiv for 2022–2024. Another key task of the article is to analyze the European experience of post-war reconstruction. Here it is especially appropriate to consider the experience of Warsaw and Dresden after the Second World War. A list of the most important monuments of the city that were damaged by shelling and the stage of their restoration has been compiled. It was also traced which tools – in particular, donations, international cooperation, etc. – are key in the restoration of cultural heritage objects. The European experience of reconstruction on the example of Warsaw and Dresden is considered separately. It was determined that the experience of the reconstruction of these cities destroyed during the Second World War is important to take into account in the modern Ukrainian context. In particular, when it comes to discussions about whether it is necessary to restore monuments to their previous appearance, what meanings these or other monuments have for the community in the destroyed and restored state, as well as about the role of political systems in the restoration process.

Key words: Russian-Ukrainian war, cultural heritage, reconstruction, Chernihiv, Warsaw, Dresden.

Постановка проблеми. Війни протягом історії наносили значну шкоду культурній спадщині. Руйнування пам'яток історії та архітектури, викрадення культурних цінностей, втрата нематеріальної спадщини – все це не лише завдає шкоди ідентичності та пам'яті людей, але й негативно впливає на соціальне та економічне становище потерпілих територій.

Концепція сталого розвитку, що ґрунтується на засадах балансу між економічним зростанням, соціальним благополуччям та збереженням довкілля, наголошує на важливості культурної спадщини як ресурсу для розвитку. Її відновлення та збереження після війн є важливим компонентом сталого розвитку, адже:

– Культурна спадщина є джерелом знань про минуле, формує почуття приналежності до певної спільноти та є основою для розвитку культурної різноманітності;

– Культурна спадщина може бути потужним туристичним магнітом, що сприяє створенню робочих місць та генерує доходи як державного, так і місцевих бюджетів;

– Відновлення культурної спадщини може об'єднати людей, сприяти формуванню сильнішої колективної свідомості через спільний досвід.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації, що почалось 24 лютого 2022 року, вже стало страшним ударом для української культурної спадщини в усіх регіонах. А особливо в тих, яким не пощастило географічно опинитись найближче до лінії зіткнення. Таким прикладом є Чернігівщина, частина якої була тимчасово окупована в перші місяці російської агресії. Хоча місто Чернігів уникло жакхть окупації, з перших ж днів воно стало жертвою обстрілів з боку армії-агресора, що призвело до значної шкоди культурній спадщині цього давнього й історичного міста. Навіть після вигнання росіян з території області навесні

2022 року місто й донині регулярно потерпає від обстрілів ракетами та дронами.

Саме регулярні артилерійські обстріли в лютому-березні 2022 року, коли росіяни фактично оточили Чернігів, завдали найбільшої шкоди місту. Понад місяць воно зазнавало щоденних ворожих бомбардувань. Із сотень пошкоджених будівель близько сотні є пам'ятками архітектури. Деякі з них ще можна відновити, але деякі, на жаль, втрачені назавжди.

Аналіз досліджень. Відновлення пошкодженої через російську агресію культурної спадщини в Україні загалом і в Чернігові зокрема все ще на початковій стадії, адже існує чимало перешкод. Найголовніша з них – російська агресія все ще триває. Тому наукові студії, які спробують узагальнити й проаналізувати історію повоєнної відбудови в Україні наразі є лише перспективою. Тому нинішня стаття в частині, присвяченій Чернігову, опирається перш за все на публікації в українських ЗМІ, які висвітлюють процес відбудови й реставрації в місті. Натомість значна кількість досліджень існує щодо європейського досвіду післявоєнного відновлення міст, у тому числі й культурної спадщини. Майкл Карвер у книзі «Відбудова після війни: Глобальний посібник» аналізує роль міжнародної допомоги та координації в післявоєнній відбудові, а також розглядає різні її типи, що надаються постраждалим від конфліктів країнам. Стаття польської дослідниці Йоланти Путковської детально аналізує проєкт відбудови церкви святого Яна у Варшаві як елемент ширших процесів відновлення міста після Другої світової війни. Цікавий погляд на відбудову Варшави та її значення для сталого розвитку міста пропонує в своєму інтерв'ю Гжегож Пйонтек.

Окрема складова історіографії досліджуваної проблеми – це істичні праці, присвячені руйнівним подіям, що призвели до руйнувань Варшави

та Дрездена. Серед них можна виділити книгу Тімоті Снайдера «Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталінін», яка дозволяє відтворити події Варшавського повстання 1944 року та його безжалісне придушення нацистами. Натомість Фредерік Тейлор у дослідженні «Дрезден: вівторок, 13 лютого 1945» детально описує події, що призвели до бомбардування міста та його наслідки. Зокрема, стратегічні міркування союзників щодо бомбардування, а також досвід людей, які пережили його. Автор також дослідив суперечки щодо бомбардування, які тривають і досі.

Мета статті. Відновлення та збереження культурної спадщини України після війни є надзвичайно важливим завданням. Це питання не лише збереження історичної пам'яті, а й відновлення ідентичності українського народу та його майбутнього. З огляду на це, як і на необхідність проведення реставраційних і відновлювальних робіт щодо безлічі пам'яток в різних регіонах України поза межами Чернігова, формується мета цього дослідження: на конкретних прикладах з досвіду Чернігова за 2022–2024 роки простежити, як проводиться відновлення культурної спадщини на даний момент, які виникають труднощі в цьому процесі та які є поточні результати з врахуванням дуже актуальної для нашого випадку концепції сталого розвитку. Ще одним ключовим завданням статті є проаналізувати європейський досвід післявоєнної відбудови. Тут особливо доречним є розгляд досвіду Варшави та Дрездена після Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Серед головних пам'яток, які зазнали пошкоджень у Чернігові через російські обстріли, варто виділити наступні: Слеський Успенський монастир; Будинок-музей та садиба Михайла Коцюбинського; Обласний художній музей ім. Г. Галагана; Катериненська церква; будинок Гліба Успенського (XIX століття); Центральна міська бібліотека ім. М. Коцюбинського (другої половини XX століття); Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Короленка (1910–1913 рр.); Чернігівська міська рада; колишній будинок окружного суду (1904 р.); Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка (Чернігів – місто-герой, 2023).

Слеський Успенський монастир заснований чернігівським князем Святославом Ярославичем як чоловічий монастир у 1060 році, що робить його одним із найстаріших монастирів в Україні. Сучасний комплекс відбудували в XVII столітті. Він включає Успенський собор, церкву-усипальницю Я. Лизогуба, надбрамну дзвіницю

1670–1675 років, яка є найстарішою висотною будівлею Чернігова, трапезну Петропавлівську церкву, келії, серед яких найстаріша збережена цегляна житлова будівля Лівобережжя, й інші споруди. Унаслідок ворожого обстрілу 7 березня 2022 року були пошкоджені фасади монастирських мурів та брами з дзвіницею XVII століття, а також барабани куполів Успенського собору XII–XVII століть.

Літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського розміщувався в будинку, де письменник провів останні 15 років свого життя. У кімнатах відтворено інтер'єри початку XX століття, й експонуються предмети побуту, якими користувалася родина митця. Також тут збереглася меморіальна бібліотека з першодруками його творів, книги з автографами Бориса Грінченка, Івана Нечуя-Левицького, Івана Франка, Панаса Мирного, чимало нарисів про життя Коцюбинського та його творчість. Унаслідок артилерійського обстрілу 6 березня 2022 року постраждали ганок, стіни, перекриття й вікна музею, пошкоджені деякі експонати.

Обласний художній музей ім. Г. Галагана створено в 1983 році в будівлі, що є пам'яткою архітектури XIX століття. Його колекцію складають понад 9000 творів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва від XVI століття й до сьогодення, зокрема ікони часів українського бароко, народні картини «Козак-Мамай», полотна голландських, фламандських, французьких, італійських митців. Унаслідок бомбардування міста 6 березня 2022 року було пошкоджено стіни, вікна та стелю, а в експозиційних залах зруйновано підлогу, стіни, меблі, освітлення.

Козацький кафедральний собор святої великомучениці Катерини є пам'яткою архітектури національного значення, яскравим зразком козацького бароко Лівобережжя. Вона була зведена в 1715 році на залишках храму часів Київської Русі братами Лизогубами на честь їхнього діда та подвигів Чернігівського козацького полку. Унаслідок обстрілів 26 березня 2022 року постраждав північний фасад церкви.

Також у Чернігові знищено паркову альтанку на Болдиній горі (1911 р.); частково зруйнований обласний молодіжний центр (1935–1947 рр.) та будівлю колишнього Музею українських старожитностей В.В. Тарновського кінця XIX століття;

19 серпня 2023 року близько 11:30 російська армія ракетою Іскандер-М, вдарила по центру Чернігова, в будівлю обласного музично-драматичного театру імені Тараса Шевченка. Найбільше постраждав дах театру, також пошкоджені глядацька зала, фое, вибиті 90% вікон. Як зазна-

чає художній керівник і головний режисер театру Андрій Бакіров: «Основні руйнування у нас даху. На жаль, ми бачимо зв'язок з небом у фое. Ми бачимо люстру, яку так само пошкоджено, вона важить три тони. Там конструкція дуже міцна, але зараз хвилюємось, що піде сезон дощів, тому перше, що на наш погляд, це треба будувати дах» (Кришева, Янушкевич, 2023).

Загалом, внаслідок обстрілів, попри всі захисні заходи, значна кількість цінних об'єктів культурної спадщини втратили своє первісне становище або були пошкоджені назавжди. Проте, на сьогоднішній день розпочався процес з відновлення культурної спадщини. На Чернігівщині відновлюють заклади культури та історико-культурні пам'ятки, які зазнали пошкоджень чи були зруйновані внаслідок російської агресії. Музеї тісно співпрацюють з різними міжнародними фондами, які допомагають у відновленні.

У Чернігівському обласному історичному музеї імені Василя Тарновського значних пошкоджень зазнав його відділ – Військово-історичний музей у Чернігові. Тут уже встановили вікна, розібрали конструкції, вивезли все будівельне сміття. Але заклад потребує ще багато вкладень. Це були волонтерські центри, Литовський національний художній музей, Центр порятунку культурної спадщини, музеї Данії, громадські організації, які допомогли у реставрації. На ці кошти усувають інші пошкодження, які зазнав музей та його філії (Прокопенко, 2022).

У Чернігівському обласному художньому музеї імені Григорія Галагана зробили косметичний ремонт у приміщенні музею. Облаштування укріття в музеї спонсорувала благодійна асоціація зі Страсбурга «Promo Ukraina». Відновлене електроживлення у пошкоджених приміщеннях, відновлено систему опалення, закуплено вікна для приміщення фондів – шість штук, і частково відреставровані пошкоджені експонати, які постраждали під час бойових дій.

Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського зумів залучити Національно-реставраційний центр України, який безкоштовно провів роботи. Постраждали 36 музейних експонатів: меморіальні шахи Коцюбинського, рояль, частина меблів. Всі були відреставровані. Потім зробили поточний ремонт даху, закрили наскрізні дірки меморіального будинку, замінили скло у вікнах у всіх приміщеннях музею. Також провели ремонт усіх дверних конструкцій, замків, інших пошкоджених частин. Відновили й частини зруйнованого паркану.

В Обласній універсальній бібліотеці імені Короленка спочатку накрили брезентом частину зруйнованого даху. Це було в травні 2022 року. Восени того ж року розпочався ремонт покрівлі бібліотеки, потім – роботи із заміни частини вікон.

Щодо будинку Василя Тарновського, де зараз знаходиться Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва, то світовий фонд пам'яток World Monuments Fund разом з партнерами організував захисну консервацію будівлі. Тут застосовувався принцип консервування на період короткого часу, максимум до середини весни 2022 року, щоб погодні умови не завдали шкоди будівлі. Другий етап – протиаварійні роботи з відтворення зовнішнього об'єму будівлі. До кінця 2022 року закінчили рятувочні консерваційні роботи. Надалі розпочалась підготовка проектно-кошторисної документації та спроби залучити фахівців з-за кордону з метою подальшого відновлення споруди.

Щодо культурних споруд, то по загалом по Чернігівській області зруйновано 17 релігійних споруд. У самому Чернігові вже власним коштом релігійної громади відновлено було церкву Святителя Феодосія на Яцево. Чернігівський кафедральний собор святої великомучениці Катерини ремонтували за кошти меценатів, які захотіли лишитися невідомими (Крижева, 2023).

Загалом, у Чернігові, як і всій області, після російської агресії активно відновлюють та реставрують заклади культури та історико-культурні пам'ятки, які були пошкоджені або зруйновані. Музеї співпрацюють з міжнародними фондами та благодійними організаціями для відновлення та ремонту будівель та експонатів. Наприклад, Чернігівський обласний історичний музей ім. Василя Тарновського, Чернігівський обласний художній музей ім. Григорія Галагана, Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського та інші установи відновлюються за допомогою меценатів, благодійних організацій та співпраці з різними партнерами.

Нагадуванням про можливість успішної відбудови може слугувати виставка «Міста фенікси. Відбудова після воєнних руйнувань», що проводилася у багатьох містах України, зокрема в Чернігові. На виставці представлені фотографії будівель, пошкоджених під час повномасштабної російської агресії та Другої світової війни. Це житлові будинки, об'єкти критичної інфраструктури, пам'ятки архітектури та інші споруди з України та інших європейських країн.

Проект реалізовано за підтримки польських партнерів, які активно допомагають Чернігову та системно співпрацюють з міською владою. Ця

виставка дає надію та показує можливість відновлення архітектурних пам'яток. Як розповів начальник управління культури та туризму Чернігівської міської ради Олександр Шевчук: «Ця програма міжнародна, “Дім відбудови”, за підтримки їхнього міністерства культури та національної спадщини був зроблений проєкт. Ідея дуже цікава і вона стала. Ми згадуємо Другу світову війну, ті європейські міста, які знищені і те, як вони сьогодні виглядають, і як відбувалася відбудова. І проведена паралель на цій виставці з містами, які сьогодні перебувають в такому ж стані» (Міста Фенікси, 2024).

Процес реставрації та відбудови є довготривалим для України. Ми також маємо враховувати всі ризики, які можуть статися. Адже, як йшлося вище, російська агресія досі триває. Також не можемо бути впевненими, що список пошкоджених пам'яток не поповниться. Проте, досвід європейських міст показав, що відбудова може бути якісною та ефективною, якщо залучати громадські та державні установи, працювати на покращення та вдосконалення усіх необхідних процесів.

Одним із ключових інструментів, які використовувалися й надалі використовуються в Європі для відбудови зруйнованої спадщини, є Конвенція про охорону європейської спадщини, прийнята в 1975 році. Вона встановлює загальні рамки для захисту культурних пам'яток у Європі та заохочує співпрацю між країнами у цій сфері. Важливу роль у відновленні культурної спадщини також відіграє Європейський Союз, який надає фінансову та технічну допомогу країнам-членам та країнам-партнерам для реалізації проєктів з відновлення та збереження культурної спадщини.

Серед багатьох прикладів у відбудові після воєнних дій можна виділити міста Дрезден та Варшава. Кожен з цих досвідів унікальний, але водночас показує низку ключових спільних особливостей і досвідів.

Досвід Варшави. Понад 85% історичного центру Варшави було зруйновано під час Варшавського повстання в серпні 1944 року. 20 листопада 1943 року генерал Тадеуш Бур-Коморовський, командувач Армії Крайової (далі – АК), видав наказ про проведення акції «Буря». Ця операція планувалася як серія локальних повстань проти німців. Вони передували захопленню Польщі Червоною армією, що просувалася на захід. Ключовим завданням було звільнення Варшави силами АК раніше за своєтів.

Варшавське повстання розпочалося 1 серпня 1944 року о 17 годині. До бою приєдналися близько 45 000 членів Армії Крайової. Їх підтри-

мали 2500 солдатів з інших рухів опору, таких як Національні збройні сили (Narodowe Siły Zbrojne, NSZ) та комуністична Народна армія (Armia Ludowa). Зброєю мала лише чверть партизан. Їм протистояли 25 000 німецьких солдатів з артилерією, танками та повітряними силами. Протягом перших днів повстання польські сили оволоділи кількома районами Варшави, зокрема центром міста та Старим містом. Після початкового успіху АК, німецькі війська поступово відвоювали місто. Старе місто та інші райони були оточені. 2 вересня, після більш ніж двох тижнів боїв, останні польські солдати вийшли зі Старого міста через каналізацію. Історичний район Варшави був перетворений на руїни.

Ближче до кінця вересня 1944 року німецькі сили взяли під контроль інші райони Варшави, систематично повністю знищуючи більшу частину міста. 2 жовтня 1944 року повстання закінчилося. Кількість жертв перевищила 180 000 осіб (Снайдер, 2011: 312–315).

Відбудова Варшави після цих трагічних подій – чудова ілюстрація реконструкції історично-архітектурного ансамблю епохи, що охоплює XIII–XX століття. У реконструкцію була включена велика мережа споруд: багатоквартирні будинки, площа Старий Ринок, Королівський замок, контур міських мурів та численні сакральні споруди, включені до плану міста. Загальна статистика руйнувань виглядала наступним чином: лівобережна, тобто головна, частина Варшави, була зруйнована на 85%. Промислова інфраструктура та історичні об'єкти міста були знищені на 90%, житлові будинки – на 72%, школи – на 70%, об'єкти культури – на 95%. У проєкті реконструкції були використані всі вцілілі неушкоджені споруди, збудовані між XIV та XVIII століттями, а також мережа середньовічних вулиць.

При відбудові дотримувалися двох керівних принципів: по-перше, використовувати достовірні архівні документи, якщо вони були доступні; по-друге, прагнення відтворити історичний вигляд Старого міста кінця XVIII століття. Останнє прагнення було продиктовано наявністю детальних іконографічних та документальних історичних свідчень того періоду. Крім того, були використані пам'яткоохоронні інвентаризації, складені до 1939 та після 1944 років, а також наукові знання та досвід мистецтвознавців, архітекторів, та реставраторів. Архів Управління відбудови Варшави, що містить документацію як про повоєнні руйнування, так і про проєкти реконструкції, був внесений до реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу» у 2011 році (Архів Управління..., 2011).

Реконструкція Старого міста була цілісним і послідовно реалізованим проектом, розробленим у Варшавському бюро реконструкції (Biuro Odbudowy Stolicy, BOS) у 1945–1951 роках. Наприкінці січня 1945 року його доручили організувати професору Яну Захватовичу. Ця організація була унікальною у багатьох відношеннях. Це була супер-інституція, чий обов'язки охоплювали сфери від розбирання завалів до міського планування та розвитку міста на наступні 50 років. До складу BOS входило 1500 осіб. Окрім архітекторів та інженерів, серед них були художники та фотографи, які документували руйнування та реконструкцію. Також були юристи, економісти та журналісти, які просували проект через власну газету. Цікаво, що до складу BOS входили архітектори з різним політичним бекграундом: як комуністи, так і ті, хто повернувся з Англії. До останніх ставилися б дуже підозріло, якби вони працювали в інших сферах. Однак архітектори були необхідні, тому новий комуністичний режим в Польщі, зціпивши зуби, їх прийняв (Kozłova, 2022). Бюро прагнуло реалізувати модерністські ідеї якості життя, але довелося йти на компроміси. Так, залишили частину будівель, які не подобалися архітекторам, але були придатними для життя – адже потреба забезпечити житло була першочерговою.

Варшава також зіткнулася з сильним браком ресурсів. Поляки сподівалися, що весь світ допоможе їм відбудуватися, але, з огляду на ситуацію часів початку Холодної війни, допомога була мізерною. Від сучасних матеріалів довелося відмовитися. Цеглу використовували повторно, будівельне сміття перемелювали для бетону. З руїн витягали ванни, дверні ручки, поручні – все, що могло стати в нагоді. Будівлі району Муранув на місці зруйнованого гетто побудували з бетону з домішками потрощеної старої цегли. Крім того, Бюро, цілком у дусі комуністичних режимів, цілковито ігнорувало суспільну думку – у містян не було інструментів впливу на процес відбудови їхнього міста.

З політичних мотивів комуністична влада виділяла значні кошти на відбудову Варшави. Крім того, під пропагандистським гаслом: «Весь народ будує свою столицю» в 1948 р. створили спеціальний фонд, до якого відраховувалося 0,5% від заробітної плати всіх працюючих польських громадян – т. зв. Соціальний Фонд капітальної реконструкції. Було офіційно відкрито багато нових або реконструйованих громадських будівель і пам'ятників. У 1946 році було введено в експлуатацію міст Понятовського через Віслу, у 1949 році – новий житловий масив у Марієнштадті, у 1950 р. – перебудований палац Сташиців на Краківському

передмісті. У 1953 році було завершено перший етап реконструкції Старого міста. Напередодні річниці проголошення комуністичного режиму в Польщі в 1955 р. відкрито Палац культури і науки.

На ділянці, призначеній для будівництва Палацу культури, знесено квартали багатоквартирних будинків навколо вул. Злата, Хмільна та Маршалковська. Тому й цей «подарунок радянського народу польському народу», символ радянського панування (до 1956 року носив ім'я Йосипа Сталіна), одразу викликав у поляків змішані почуття (Kozłova, 2022).

Спочатку реконструкція Старого міста мала здійснюватися за «Готичним планом», згідно з яким історична частина міста мала бути відбудована в цьому стилі. Однак, через недостатню кількість оригінальних залишків, було остаточно вирішено повернути Старому місту його колишній вигляд станом на середину XVIII століття, використовуючи іконографічні матеріали тієї епохи, зокрема картини Бернардо Беллотто (Каналетто).

Історичний центр Варшави як завершена концепція післявоєнної реконструкції включає в себе дві категорії споруд. Перша – це споруди, що пережили руйнування. Це підвали, деякі магазини на перших поверхах та окремі ділянки стін до рівня першого поверху. Друга категорія охоплює реконструйовані об'єкти. До цієї групи належать будівлі, відтворені згідно з довоєнними записами (деякі кам'яниці Старого міста, колона Сигізмунда, костели та Королівський замок), а також відбудовані на основі історичних та пам'яткоохоронних досліджень, що стосуються архітектури Старого міста. Стан збереженості окремих типів конструкцій та цілих будівель є задовільним (Резолюція ООН, 2018). Реконструкція історичного центру Варшави стала вагомим внеском у зміну доктрин, пов'язаних з урбанізацією та збереженням міст у більшості європейських країн.

Перший етап реконструкції, що включав, зокрема, квартали будинків біля площі Ринок, був завершений в 1953 році. Її завершальним етапом стала відбудова повністю зруйнованого Королівського замку, здійснена лише у 1970–1980-х роках, з використанням збережених автентичних реліквій та архітектурних деталей. Реконструкція Старого міста Варшави, а потім історичного району Нове Місто, вулиці Краківське Перехрестя та вулиці Новий Світ, була безпрецедентним явищем в історії світової охорони історичних пам'яток, головним чином завдяки своїм масштабам та методології роботи, що базувалася на методі наукової реконструкції (Саньков, Ткач, Палагін, Галанецька, 2022).

Серед відомих прикладів у відбудові є костел Святого Яна Хрестителя. Вже у вересні 1939 р. костел постраждав під час першого бомбардування німцями Варшави. У 1944 р. під час Варшавського повстання храм став місцем бою. Вибухом тоді було знищено більшу частину споруди. А після придушення повстання поруйновано 90 % стін костелу. 1 березня 1945 року згаданого вже Яна Захватовича призначили генеральним реставратором пам'яток Польщі (Саньков, Ткач, Палагін, Галаницька, 2022; James, 2006, 126–127). Щодо відбудови костелу Св. Яна Хрестителя, то після проведених на місці руїн досліджень Захватович дійшов висновку про необхідність відновлення споруди в автентичному історичному вигляді у стилі мазовецької готики (Putkowska, 1994: 301–312).

Яну Захватовичу довелося сформулювати основні засади своєї діяльності, які він опублікував у 1946 р. Він писав, що почуття відповідальності перед майбутніми поколіннями змушує нас почати відбудову міста. Його рішення не було простим, адже порушувало настанови Афіїнської хартії про основи реставрації архітектурних пам'яток. Афіїнська хартія – це документ, що був ухвалений 23 травня 1931 року у Афінах на Першій конференції по збереженню археологічної спадщини в Європі. Він визначав основні принципи міжнародної охорони культурної спадщини. Фахівці були свідомі того, що повне документальне відтворення зруйнованої забудови було неможливим як з огляду на відсутність вичерпної інформації, так і з точки зору вимог сучасного життя. Відтак «відновлений комплекс становив твір свого часу не тільки в аспекті матеріалів і будівельної техніки, а й в аспекті естетично-філософської концепції», що заступила знищений стародавній комплекс у спосіб індивідуального бачення, яке перебувало на півдорозі між минулим і сучасними» (Резолюція ООН, 2018).

Утім, сам Я. Захватович власну діяльність у Варшаві ніколи не називав реставрацією, лише реституцією. Адже фактично всі споруди, не лише костел, довелося відбудовувати практично з нуля. І щодо кожної будівлі архітектори ухвалювали окреме рішення. Поляки не хотіли миритися з втратою свого історичного минулого. Відбудову зруйнованих пам'яток у таких величезних масштабах не здійснювала жодна країна світу. У відбудованому костелі розміщено врятовані пам'ятки. Серед них шедевр готичної скульптури – фігура Христа Розп'ятого, реконструйовані надгробки останніх мазовецьких князів, пам'ятник Станіславу Малаховському, співавтору Конституції 3 травня 1791 року.

Досвід Дрездена. Не менш яскравим прикладом у відбудові міст після значних руйнувань у ході війни є Дрезден, Німеччина. До початку Другої світової війни Дрезден вважався перлиною німецького бароко. Він втратив цей статус у 1945-му, коли авіація союзників усього за два дні знищила весь його центр. Авіація союзників скинула на Дрезден близько 4 тисяч тонн вибухівки. Він був індустріальним містом, де виготовляли військово-обладнання. Через це його й атакували. Військова еліта союзників вважала, що це єдиний спосіб змусити нацистів здатися. Пілотам, які летіли з Англії, сказали, що Дрезден треба стерти. Вони використовували спеціальні запальні снаряди і одночасно підпалили кілька сотень будівель. Вогонь плавив каміння. Ті, хто не загинув під завалами чи не згорів, задихнулися – полум'я засмоктувало повітря з такою силою, що виникав ураганний вітер. У Дрездені суттєво пошкодили 18 тис. житлових будинків, а історичний центр зруйнували повністю. Кількість жертв сягнула 20 тис. осіб, було багато поранених, і крім цього, люди тікали з міста, адже воно було майже не придатне для життя (Winter, 2006: 180).

Якщо порівнювати приклад відбудови Варшави та Дрездена, то це діаметрально протилежні випадки. У Варшаві відбудовували історичний центр з метою відновити його первісний вигляд. Натомість влада Дрездена називала місто *tabula rasa*, «чистою дошкою», і хотіла побудувати сучасне місто з довгими прямими вулицями. Хоча є й спільність: за умов комуністичних режимів, встановлених і в Польщі, і в Німецькій Демократичній Республіці (далі – НДР), мешканці не могли впливати на процеси відбудови їхніх міст (James, 2006: 155).

Дрезден відбудовували хоч і з граничною кількістю збережених історичних пам'яток, але із дуже низькою швидкістю. Часто можна почути історію для туристів про те, як одразу після закінчення війни історичний центр Дрездена збирали по камінчиках, ставлячи номери на кожен з них. Проте у реальності влада НДР просто перенесла всі залишки за межі міста, решту будівель знесли. У такий спосіб, розчистили центр міста під повністю нову забудову, яку комуністична влада на ті часи вважала сучасною. Відбудова самого історичного центру зайняла близько сорока років, до того ж більшість ключових будівель були реконструйовані лише після об'єднання Німеччини (Lambourne, 2001: 53).

Планів щодо відновленню міста було декілька. Перший план відбудови був спроектований навесні 1945 року ще нацистськими архітекторами, які

усе ще були впевнені в перемозі у війні. Вони сподівалися, що місто вдасться швидко відбудувати, використовуючи безкоштовну працю мільйонів ув'язнених. Однак представники Третього рейху не збиралися відновлювати багату барокову архітектуру, а мріяли втілити в життя новий проєкт згідно побажань Адольфа Гітлера.

Також існувала радянська версія. Влітку 1945 року Дрезден перейшов під владу радянської військової адміністрації. Вона створила комітет по відновленню міста і навіть оголосили конкурс проєктів реконструкції. Спираючись на нього, вже із появою на мапі НДР Дрезден перебудували відповідно до принципів радянського містобудування. Так, в місті мали з'явитися великі площі для парадів, широкі бульвари і райони, які були б забудовані фабриками і житлом для робітників. Історичний центр міста з бароковою архітектурою мав перетворитися на великий нудний промисловий район, що був би прикрашений будинками в стилі сталінського ампіру. Також комуністична влада не бачила цінності в королівських палацах і церквах, тому не поспішала їх відновлювати.

Після відновлення єдності Німеччини у 1990 році влада вирішила позбутися соціалістичної спадщини. І тут виникли проблеми. Було невідомо, що робити з численними соціалістичними монументами. Навіть із перейменуванням вулиць були складнощі: старше покоління досі використовує старі назви. Другим завданням відбудови стало відновлення історичного центру міста. Його звели з нуля, в такому ж вигляді, який він мав до бомбардування (Tumarkin, 2005).

Прикладом реконструкції культурної спадщини у Дрездені може слугувати церква Фрауенкірхе. Її руйнування стало символом бомбардування Дрездена. Протестантська церква XVIII століття стояла в центрі міста протягом двох століть, її кам'яний купол домінував над горизонтом. Церква пережила перші два дні бомбардування, але була ослаблена вогняною бурею і зруйнувалася 15 лютого, залишивши лише фрагменти стіни, що стояли над уламками. Більшість розбомблених територій було очищено, але Фрауенкірхе залишилася в руїнах. Залишки церкви були тим, що можна класифікувати, як «брудні» руїни: окрім кількох уламків стіни, що стояли над уламками, залишки будівлі являли собою неохайну купу спаленого каміння, серед якого росли бур'яни.

Для комуністів з НДР руїни Фрауенкірхе служили пропагандистським інструментом для підкреслення жорстокості Британії та Сполучених Штатів у Другій світовій війні та для висвітлення страждань простих німців з робітничого класу. Це

підтверджувало національний наратив у НДР про те, що німецький народ був жертвою (а не учасником чи бенефіціаром) нацизму. У роки перед закінченням холодної війни руїни Фрауенкірхе стали центром антиурядових протестів, слугуючи меморіалом миру та антимилітаризму (Lambourne, 2001: 246–256). Різні значення, яке приписують руїнам, свідчить про політичну складність військових меморіалів і знакових меморіальних місць загалом, яку досліджував П'єр Нора (Nora, 1989: 15), Джей Вінтер (Winter, 2006: 150) та ін.

Проєкт возз'єднання Німеччини (або *Wiedervereinigung*) у 1990-х роках проголосив програму матеріальної реконструкції разом із зусиллями щодо соціального та культурного відновлення та омолодження. Такі міські райони, як центральний Берлін, а також окремі місця та пам'ятники по всій країні почали відбудовуватися як символи нової німецької ідентичності: пост-постнаціоналістичної нації, яка знову пишається своєю ідентичністю (Winter, 2006). Реконструкція дрезденської церкви Фрауенкірхе була однією з найвідоміших у цій кампанії і виявила заплутаний набір значень, які втілювали руїни, як і не менш проблематичне значення акту відновлення (Taylor, 2005).

Кампанія реконструкції почалася в Дрездені в 1980-х роках, але набула популярності після возз'єднання, заснування Товариства сприяння реконструкції Церкви Богоматері та інтенсивних зусиль зі збору коштів, включаючи значну участь прихильників у Великобританії та США (Tumarkin, 2005). Серед жертводавців був колишній американський авіатор, який брав участь у бомбардуванні Дрездена, тоді як майстер, який створив сталевий, мідний і золотий хрест на вершині відреставрованої церкви, був сином пілота ВПС, який також брав участь у нальотах (Heussen, 2003: 175).

Частина реклами кампанії спиралася на поширену метафору про руїни як рани, просячи донорів «Допомогти вилікувати одну з найболочіших ран у серці Європи» (James, 2006: 245). З самого початку була переважна підтримка реконструкції в Дрездені, з особливим наголосом на темах національного та місцевого лікування та руху вперед. Як це було звичайно в німецькому громадянському суспільстві того часу, реконструкція стала предметом значних дискусій і роздумів: це було частиною поточного проєкту «опрацювання минулого» після 1945 року. Проте серед деяких коментаторів і місцевих мешканців був і опір реконструкції. Більшість з них були мотивовані оцінкою церкви у формі «брудних руїн» як потужного пам'ятника бомбардуванням Дрездена та сумнівалися, чи

матиме реконструйована церква такий же символічний вплив. Деякі припустили, що реконструкція була актом стирання, рухом до навмисного забуття незручного минулого (James, 2006: 258).

У своїй відновленій формі Фрауенкірхе включає вцілілі конструктивні елементи з двох сторін, а також значну кількість оригінального будівельного каменю серед нового матеріалу. Розчищення руїн було описано як «археологічне», оскільки метою було не лише звільнити місце від уламків, але й отримати, ідентифікувати та архівувати якомога більше оригінальних кам'яних елементів, як це можливо, для підготовки до реконструкції (James, 2006: 265). Випалені поверхні зруйнованих частин і переробленого каміння контрастують із чистим, білим новим камінням, створюючи чітке візуальне нагадування про руйнування.

Висновки. Відбудова культурної спадщини після війн у контексті сталого розвитку є важливим завданням, яке потребує міжнародної співпраці та спільних зусиль. Європейський досвід показує, що можливо не лише відновити зруйновані пам'ятки, а й зробити їх основою для сталого розвитку.

Україна має використовувати європейський досвід та міжнародну підтримку для віднов-

лення та збереження своєї культурної спадщини. Це допоможе зберегти ідентичність українського народу та стимулюватиме стале розвиток країни. Досвід Чернігова, хоч поки і не тривалий, показує як крихкість культурної спадщини перед лицем збройної агресії, так і те, що є різні шляхи для її відновлення. Державні програми, заходи місцевої влади, співпраця з громадянами, бізнесом, міжнародними організаціями – використання цих методів усіх разом чи поодиноці вже дає результат при відбудові пошкоджених пам'яток міста. У той же час, порівняння українського контексту, зокрема досвіду міста Чернігів, з досвідами відбудови після значних руйнувань історичних частин Варшави та Дрездена демонструє, що деякі виклики, що стоять сьогодні перед відбудовою культурної спадщини в Україні, є унікальними, тоді як інші – мають приклади в європейській історії. Адже їх досвід варто враховувати як заради повторення успіхів, так і уникнення помилок. Особливо – ігнорування думок громади в процесі відновлення культурної спадщини. Адже згідно концепції сталого розвитку саме громада має бути головним суб'єктом, як і бенефіціаром, при роботі зі спадщиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Управління відбудови Варшави. ЮНЕСКО: Ідентифікатор колекції: 2010-39. 2011. URL: <https://en.unesco.org/memoryoftheworld/registry/343>
2. Крижева Т. Як на Чернігівщині відновлюють пошкоджені російськими обстрілами пам'ятки культури. 2023. URL: <https://suspilne.media/chernihiv/358110-ak-na-chernigivsini-vidnovluut-poskodzeni-rosijskimi-obstrilami-pamatki-kulturi/>
3. Крижева Т., Янушкевич Д. «З фое видно небо, пошкоджена тритонна люстра». В якому стані драмтеатр у Чернігові після ракетного удару. 2023. URL: <https://suspilne.media/555629-z-foe-vidno-nebo-poskodzena-tritonna-lustrav-akomu-stani-dramteatr-u-chernigovi-pisla-raketnogo-udaru/>
4. Міста Фенікси. У Чернігові відкрилась виставка про відбудову після воєнних руйнувань. 2024. URL: <https://newch.tv/mista-feniksi-u-chernihovi-vidkrylas-vystavka-pro-vidbudovu-pisla-voiennykh-ruynuvan-92093/>
5. Прокопенко М. Понад 40 днів в облозі: як рятували колекцію Чернігівського історичного музею. 2022. URL: <https://suspilne.media/culture/241184-ponad-40-dniv-v-oblozi-ak-ratuvали-koлекциu-chernigivskogo-istoricnogo-muzeu/>
6. Резолюція ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. 2018. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyu-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku>
7. Саньков П., Ткач Н., Палагін Л., Галаницька А. Світовий досвід відбудови міст після Другої світової війни. *Modern problems in science*. Ванкувер, 2022. С. 53-59.
8. Снайдер, Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінім. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
9. Чернігів – місто-герой, що «врятувало Україну від розрізу на частини». 2023. URL: <https://discover.ua/inspiration/chernihiv-misto-heroy-shcho-vryatuvало-ukrayinu-vid-rozrizu-na-chastyny>
10. James J. Undoing Trauma: Reconstructing the Church of Our Lady in Dresden. *Ethos*, 34 (2). 2006. P. 244–272.
11. Jordan J. Structures of Memory Understanding Urban Change in Berlin and Beyond: Stanford University Press, 2006.
12. Heussen, A. The Modern Past: Urban Palimpsests and the Politics of Memory. Stanford: Stanford University Press, 2003.
13. Kozlova K. «The Idea to Start Rebuilding During the War Was a Success»: An Architect on How World War 2 Improved Warsaw. *Bird In Flight*. 2022. URL: <https://birdinflight.com/en/architectura-2/20220411-grzegorz-piatek>
14. Lambourne N. War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.
15. Nora, P. Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire. Representations*. 1989, Vol. 26. P. 7–25.
16. Putkowska I. Jana Zachwatowicza projekt odbudowy katedry Św. Jana w Warszawie. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. Т. XXXVIII. 1994. № 3-4, 301–312.

17. Taylor F. Dresden: Tuesday, 13 February 1945. London: Bloomsbury, 2005.
18. Tumarkin M. Traumascape: The power and fate of places transformed by tragedy. Melbourne University Press, 2005.
19. Winter J. Remembering War: The Great War between Memory and History in the 20th Century. London, Yale University Press, 2006.

REFERENCES

1. Arkhiv Upravlinnia vidbudovy Varshavy. [Archive of the Warsaw Reconstruction Office] YuNESKO: Identyfikator kolekcii: 2010-39. URL: <https://en.unesco.org/memoryoftheworld/registry/343> [in Ukrainian].
2. Kryzheva T. (2023) Yak na Chernihivshchyni vidnovliuiut poszkodzheni rosiiskymy obstrilamy pamiatky kultury. [How cultural monuments damaged by Russian shelling are being restored in Chernihiv Oblast] URL: <https://suspilne.media/chernihiv/358110-ak-na-cernigivshchyni-vidnovliuiut-poskodzheni-rosijskimi-obstrilami-pamatki-kulturi/> [in Ukrainian].
3. Kryzheva T., Yanushkevych D. (2023) «Z foie vydno nebo, poszkodzhena trytonna liustra». V yakomu stani dramteatr u Chernihovi pislia raketnoho udaru. [«You can see the sky from the foyer, the three-ton chandelier is damaged». What is the condition of the drama theater in Chernihiv after the rocket attack] URL: <https://suspilne.media/555629-z-foie-vidno-nebo-poskodzhena-trytonna-liustra-v-akomu-stani-dramteatr-u-cernigovi-pisla-raketnogo-udaru/> [in Ukrainian].
4. Mista Feniksy. U Chernihovi vidkrylas vystavka pro vidbudovu pislia voiennykh ruynuvan. [Cities like Phoenix. An exhibition about reconstruction after wartime destruction was opened in Chernihiv] URL: <https://newch.tv/mista-feniksy-u-chernihovi-vidkrylas-vystavka-pro-vidbudovu-pislia-voiennykh-ruynuvan-92093/> [in Ukrainian].
5. Prokopenko M. (2022) Ponad 40 dnev v oblozi: yak riatuvaly kolekciiu Chernihivskoho istorychnoho muzeiu. [Over 40 days under siege: how the collection of the Chernihiv Historical Museum was saved] URL: <https://suspilne.media/culture/241184-ponad-40-dniv-v-oblozi-ak-riatuvali-kolekciiu-cernigivskogo-istoricnogo-muzeiu/> [in Ukrainian].
6. Rezoliutsiia OON «Peretvorennia nashoho svitu: Poriadok dennyyi u sferi staloho rozvytku do 2030 roku. [UN resolution «Transforming our world: Agenda for sustainable development until 2030»] URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennia-nashoho-svitu-poryadok-dennyyi-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku> [in Ukrainian].
7. Sankov P., Tkach N., Palahin L., Halanytska A. (2022) Cvitovyi dosvid vidbudovy mist pislia Druhoi svitovoi viiny. [World experience of rebuilding cities after the Second World War] Modern problems in science. Vankuver. 53–59. [in Ukrainian].
8. Snaider T. (2011) Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym. [Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin] Kyiv: Hrani-T. 448 s. [in Ukrainian].
9. Chernihiv – misto-heroi, shcho «vriatovalo Ukrainu vid rozrizu na chastyny». Chernihiv is a hero city that «saved Ukraine from being cut into parts» URL: <https://discover.ua/inspiration/chernihiv-misto-heroy-shcho-vryatovalo-ukrayinu-vid-rozrizu-na-chastyny> [in Ukrainian].
10. James J. (2006) Undoing Trauma: Reconstructing the Church of Our Lady in Dresden. Ethos, 34 (2). 244–272.
11. Jordan J. (2006) Structures of Memory Understanding Urban Change in Berlin and Beyond: Stanford University Press.
12. Heussen A. (2003) The Modern Past: Urban Palimpsests and the Politics of Memory. Stanford: Stanford University Press.
13. Kozlova K. (2022) «The Idea to Start Rebuilding During the War Was a Success»: An Architect on How World War 2 Improved Warsaw. Bird In Flight. URL: <https://birdinflight.com/en/architectura-2/20220411-grzegorz-piatek>.
14. Lambourne N. (2001) War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War. Edinburgh: Edinburgh University Press.
15. Nora P. (1989) Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations. Vol. 26. 7–25.
16. Putkowska I. (1994) Jana Zachwatowicza projekt odbudowy katedry Św. Jana w Warszawie. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. T. XXXVIII. № 3-4, 301–312.
17. Taylor F. (2005) Dresden: Tuesday, 13 February 1945. London: Bloomsbury.
18. Tumarkin M. (2005) Traumascape: The power and fate of places transformed by tragedy. Melbourne University Press.
19. Winter J. (2006) Remembering War: The Great War between Memory and History in the 20th Century. London, Yale University Press.